

Олександр ГОЛОВКО

СТЕПОВА ПОЛІТИКА РУСІ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА

Тривалий період правління володаря середньовічної держави – Русі, князя Володимира Святославовича (978/980–1015) посідає особливе місце в житті Східної Європи. Перш за все тоді завершився майже двохсотрічний процес включення практично всіх слов'янських угруповань Східної Європи до складу одного державного організму. Таке єднання в межах кордонів однієї держави усього східнослов'янського населення, фактично, спостерігається лише за правління саме цього володаря – від кінця 80-х років X до середини другого десятиліття XI ст. Формування держави імперського типу при Володимирі Святославовичу знаменувалося проведенням адміністративно-територіальної реформи, зміцненням влади центру в підкорених землях, укріпленням загальнодержавних кордонів¹.

Справжнім багатоплановим переломом у житті східнослов'янського суспільства стало впровадження християнства як державної релігії, масштабного навернення до нової віри і створення системи церковно-адміністративного управління. Введення нового віровизнання змінило життя у багатьох сферах, зокрема в духовному, ідеологічному існуванні, розвитку культури й освіти, системі дипломатичного функціонування тощо. Говорячи про останнє, варто відзначити суттєве розширення напрямків активної взаємодії Русі з оточуючим світом, перш за все налагодження і розвиток взаємин із християнськими країнами.

Попри постійну чималу увагу до постаті Володимира Святославовича, перетворень, здійснених за період його князювання, інтерес до вивчення історії Русі кінця X – початку XI ст. навряд чи найближчим часом зменшиться. На нашу думку, зараз це немало обумовлено формуванням нових підходів до відповідної тематики серед представників національних шкіл нових держав Східної Європи, які по-різному розглядають питання етнічного, державного, суспільного розвитку слов'янства за умов середньовічної доби.

Нових, сучасних підходів потребує й аналіз джерельної бази доби життя і правління князя Володимира. Зокрема, найважливіше джерело відомостей з тогочасної історії – “Повість временних літ” створено через сто років після подій, що привертають зараз нашу увагу. Головна тематика зацікавлення літописця при описі діянь Володимира Святославовича – історія запровадження християнства, зміни, які нова релігія і Церква внесли до життя східних слов'ян. Для вирішення завдання зі створення певної ідеологічної моделі літописець висвітлює сюжети, пов'язані з язичницьким періодом життя Володимира (спроба реформування язичницьких вірувань, неблаговидні дії князя-язичника тощо),

¹Брайчевський М. Адміністративна реформа Володимира Святого: Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1993. – Т. 215. – С. 138–146 (та ін.).

а потім розповідає історію запровадження нового віровизнання, приділяючи чимало уваги викладу місця взаємин Русі і Візантії у цьому процесі. Усі інші аспекти державної діяльності київського правителя знаходяться на дальшому плані, часом їх виклад втрачає хронологічні репери. Через процес творення ідеологем деякі історичні сюжети, не пов'язані з ними, взагалі не знайшли відображення у літописі. Нагадаємо також, що період від середини 90-х років X ст. до середини другого десятиліття XI ст. у в літописі, фактично, не віддзеркалений.

Особливою рисою історичного буття Русі, втім і за правління князя Володимира Святославовича, стали її взаємини зі степовим та лісостеповим населенням Північного Причорномор'я. Від успішної реалізації степової політики залежала не тільки безпека південних регіонів, а й стабільність взаємин з Кримом, Візантійською імперією, Кавказом.

Говорячи про степову політику періоду раннього Середньовіччя, не можна оминути, насамперед, так званої хозарської проблеми. Упродовж VII–IX ст. держава хозар відіграла унікальну роль в історії Східної Європи². Вони зупинили експансію арабів через Північний Кавказ, фактично загальмували активне просування зі сходу через Волгу і Дон азійських племен, під владою Хозарського каганату знаходилися численні народи і племена Східної Європи, на певний час під їх контроль потрапили й деякі східнослов'янські союзи племен: в'ятичі, радимичі, частина сіверян і полян.

Процес становлення держави східних слов'ян у IX–X ст. проходив на тлі жорсткого протистояння з хозарами. Є підстави вважати, що на межі VIII–IX ст. поляни і західна частина сіверян вийшли з-під контролю Каганату й уклали раннє політичне утворення в Середньому Придніпров'ї – “Руську землю”. Надалі воно не тільки поступово підкорило собі інші союзи племен слов'ян, а й визволило в'ятичів і радимичів з-під влади Хозарського каганату. Крім того, київський князь Олег визволив наприкінці IX ст. з-під його контролю ще одну частину сіверян, а остаточно всі сіверяни позбулися диктату хозар уже в X ст.

Поступове ослаблення хозарів у IX – на початку X ст. призвело до паралельного посилення позицій на теренах Північного Причорномор'я спершу кочових племен угрів, а згодом – печенігів. Аналіз джерел дає підставу думати про перебування угрів у першій половині IX ст. в східній частині Північного Причорномор'я і Приазов'я, де вони заснували протодержавне утворення – Лебедію. Частина угрів на той час перебувала в басейні Сіверського Дінця як сусіди аланів і протобулгар³. Певне угруповання угрів знаходилося на ті часи і в західній частині Північного Причорномор'я, де у них виникло об'єднання Ателькуза⁴.

Ближче до кінця IX ст. відбулася зміна місця проживання племен угрів, головними центрами мешкання яких тепер стала степова територія між Дністром і нижнім Дунаєм. Є підстави думати, що переселення угрів немалою мірою відбувався під натиском печенігів⁵. Зокрема, саме він примусив угрів наприкінці

² Артамонов М. И. История хазар. – Ленинград, 1962. – 534 с.; Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. – Ленинград, 1979. – 216 с.; Ludvig D. Structur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. – Münster, 1980. – 236 S.; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва, 1990. – 263 с. (та ін.).

³ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарско-

го каганата. – Харьков, 1985. – С. 25.

⁴ Комар А. В. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы изучения // Археология і давня історія України. – Київ, 2011. – Вип. 7. – С. 21–78.

⁵ История Венгрии: В 3-х т. / Ред. Т. М. Исламов, А. И. Пущкаш, В. П. Шушарин. – Москва, 1971. – Т. 1. – С. 88–126 (автор – В. П. Шушарин); Шушарин В. П. Христианизация венгров // Принятие христианства

IX ст. залишити місце постійного перебування в Північному Причорномор'ї й підійти до південних кордонів "Руської землі", де вони спробували зайняти землі в Придніпров'ї (вірогідно, в басейні р. Рось) і нетривалий час загрожували Києву, про що збереглася літописна інформація. "В лето 6406, – повідомляє літопис. – Идоша Угри мимо Киев горою, еже ся зовет ныне Угорское и пришедъше к Днепру и стаха вежами; беша бо хотяще, аки се Половцы"⁶. Пізня угорська хроніка, яка, на думку її дослідника Володимира Шушаріна, адекватно передає події тих часів, також розповідає про спробу угрів захопити землі русів, але останні домовилися з нападами про мир в обмін на обіцянку слов'ян сплачувати данину⁷. Вірогідно, ця сплата, якщо й відбулася, то мала одноразовий, або ж не стала тривалою. Свідченням перебування угрів на теренах Середнього Придніпров'я є, можливо, назва сучасної ріки в цьому регіоні – Гірський Тикіч. Деякі дослідники припускають, що її поява пов'язана не з якоюсь ландшафтною ознакою, а походить від слова *Horskoj Tikičz* – Угорський Тикіч.

Тоді ж певне угорське населення перебувало і в Прикарпатті, вірогідно, також якийсь невеликий час. Проте немає підстав, виходячи зі знахідки в 1935 р. двох поховань знатних угорських воїнів, які віднайшов Ярослав Пастернак, робити висновок про перебування у тодішньому Галичі якогось гарнізону угрів⁸.

Ключові події, що кардинально змінили ситуацію як у Центральній, так і Східній Європі, сталися в останньому десятилітті IX ст. Болгарський цар Симеон, аби нейтралізувати ворожий для себе союз Візантійської імперії й угрів, підмовив печенігів напасти на останніх. Наслідки цього виявилися величезними: угри не тільки зазнали поразки, а й були вимушені покинути Північне Причорномор'я, перейти Карпати і завоювали собі нове місце проживання в Паннонській долині. Франкський хроніст Регінон Прюмський з цього приводу писав під 889 р.: "...gens memorata afinitimis sibi populis, qui Pecinani vocantur, apriis sedibus expulse est, eo quod numero et virtute praestarent, et genitale, ut praemisimus, rus ex uberante multitudine non sufficeret ad habitandum (згаданий народ (угри – О. Г.) був вигнаний племенами, які зветься печенігами, оскільки вони переважали (угрів – О. Г.) і чисельністю, і хоробрістю, а батьківщина тих, як я вважаю, була (за розмірами – О. Г.) недостатня для такої чисельності)"⁹.

Київський літопис фіксує перший контакт печенігів з Руссю під 915 р.: "В лето 6423. Приидоша Печенези первое на Рускую землю, и сотвориша мир со Игорем, и придоша к Дунаю"¹⁰. Проте їх пересування до регіону на південь від Русі розпочалося раніше – приблизно у 80–90-х роках IX ст.¹¹ Ми спеціально

народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. – Москва, 1988. – С. 159–186; *Шорохов В. А.* Венгры в Северном Причерноморье по данным "Анонимной записки" // *Вестник Удмуртского университета.* – 2011. – Вып. 3. – С. 69–74; *Бубенок О. Б.* Алано-угорські контакти в Лебедії // *Українсько-угорські етюд.* – Львів, 2012. – Вип. 2. – С. 11–26 (та ін.).

⁶ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Ленинград, 1926. – Т. 1. – Стб. 25.

⁷ *Gesta Hungarorum* // *Scriptores rerum Hungaricarum* / Ed. Em. Szentpetery. – Budapestini, 1937. – Vol. 1. – P. 42–44; *Шу-*

шарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. // *Международные связи России до XVII в.* – Москва, 1961. – С. 132–149.

⁸ *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpat. – Kraków, 1991. – S. 140–141.

⁹ *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon* // *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumenta Germaniae Historica recusi.* – Hannoverae, 1890. – P. 132.

¹⁰ Лаврентьевская летопись. – Стб. 42.

¹¹ *Бибиков М. В.* Комментарий // *Константин Багрянородный. Об управлении империей.* Перевод Г. Г. Литаврина. – Москва, 1989. – С. 278–280.

звертаємо увагу на це, оскільки в літературі поширений погляд, нібито печеніги появилися на теренах Північного Причорномор'я на межі IX–X ст. Є підстави думати, що вони здійснювали походи на захід – аж до Карпат і низин Дунаю – упродовж принаймні останніх десятиліть IX ст. Це одразу позначилося на житті як угрів, так і слов'янських племінних об'єднань уличів і тиверців, що мешкали у степовій та лісостеповій смузі Північного Причорномор'я. Згідно з поглядом Валентина Седова, печеніги вимусили слов'ян відступати на північ¹². Але ця теза потребує конкретизування.

Процес оволодіння печенігами Північним Причорномор'ям проходив поступово, оскільки їм довелося вести тут боротьбу з іншими етнічними групами, перш за все слов'янами і аланами. Зокрема, відомо, що в першій половині IX ст. у межиріччі Дунаю і Дністра мешкали тиверці, а згодом розселилися племена уличів. До того вони перебували в Середньому Придніпров'ї, де був їх літописний центр – Пересічен (його локалізують його на місці сучасного села Тясмин Київської обл.). 940 р., за даними новгородських літописів, уличі через конфлікт з полянами втратили столицю і переселилися на нижній Дніпро, а згодом – Дністер¹³.

На степовому кордоні князь Ігор, як уже згадано, 915 р. уклав мир з печенігами, а 920 р. “воеваше на Печенеги”¹⁴. У першій половині X ст. кочовики ще не стали серйозною загрозою для південноруських земель, проте рахуватися з ними доводилося, оскільки від ситуації у степах залежало функціонування дніпровської торговельної артерії.

Чималу увагу печенігам приділим візантійський імператор Константин Багрянородний в праці “Про управління імперією” (написана в 948–952 рр.). Він підкреслив істотний вплив кочівників на життя сусідніх з ними країн і народів. Візантійський автор розповідає, що печенізька територія складається з восьми “фем” (областей, точніше ареалів кочування)¹⁵. Чотири з них знаходяться на правому березі Дніпра, а чотири – на лівому. Серед правобережних “фем” одна – Гиазихопон – розташована біля Болгарії, а це свідчить, що степовики контролювали нижнє Подунав'я та нижнє Придністров'я, нижня – Гіла – межувала з “Туркією” (Угорщиною), а це означає, що печеніги займали або контролювали якусь територію Прикарпаття, третя – Харавої – знаходилась поряд з “Росією” (вірогідно, що це землі в басейні ріки Рось), і, врешті, четверта – Іадиертім має сусідами “ульгинів (уличів)”, “дервленинів (древлян)”, “ленциніноїв (лендзян)”¹⁶. На лівому березі Дніпра Константин називає феми Куарцидур, Сирукалпеї, Вороталмат і Вулацопон й відзначає, що вони знаходилися навпроти Узії (тобто країни узів – торків, Хазарії, Аланії, Херсона і інших Кліматів¹⁷). Виходячи з опису, дець на середину X ст. печеніги контролювали весь лісостеп і степ Причорномор'я.

Поява печенігів на початку X ст. у Північному Причорномор'ї, як зазначалося, не призвела зразу до кардинальної зміни життя тиверців і уличів, проте згодом їх кількість у басейні Дунаю, Прута та Серету зменшилася. Частина їх переселилася на північний захід до району середньої течії Дністра (в місці впадіння до нього річок Збруч, Смотрич) і згодом разом з хорватами вони стали основою для формування в удільну добу галичанської регіональної народності в Прикарпатті. Інша частина уличів і тиверців відійшла на південний захід за

¹² Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 130.

¹³ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 109.

¹⁴ Лаврентьевская летопись. – Стб. 43.

¹⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 156–157.

¹⁶ Там же. – С. 157.

¹⁷ Там же.

Дунай, а третя безпосередньо в Прутсько-Серетському межиріччі переселилася з низин до більш горбистої місцевості. Згодом саме це населення стане складовою частиною берладників, які згадуються у літописах XII ст. Крім слов'ян, у формуванні берладницької спільності активну роль, як здається, відіграло також аланське населення¹⁸.

У той же час, за даними Константина Багрянородного, в Придністров'ї кочовики розорили цілий регіон, де знаходяться "спустошені фортеці". Можна припускати, що ці фортеці колись належали або уличам, або тиверцям, хоча сам грецький автор вважає, що там колись мешкали ромеї (візантійці). У буквальному сенсі інформацію візантійського автора сприймняв Ігор Князький¹⁹.

Володимир Іванов на підставі аналізу археологічних та наративних джерел створив етнополітичну карту розселення печенігів у X ст.²⁰ Але, на нашу думку, вона потребує певного уточнення. Зокрема, автор явно применшує розміри території під контролем печенігів на Правобережжі, недостатньо враховує інформацію Константина Багрянородного про близькість меж перекочувань до кордонів проживання русів, древлян та уличів. Це дає підставу для висновку, що на Правобережжі печеніги на момент своєї найбільшої активності (починаючи з середини X ст.) контролювали не тільки степову, а й лісостепову смугу.

Розселення печенігів у Центрально-Східній Європі не можна характеризувати загально щодо усього X ст., оскільки впродовж цього часу зона їх контролю істотно змінювалася, поступово зростаючи до останніх десятиліть цього століття. Олег Бубенок, крім цього, не без підстав відзначив у деяких підконтрольних їм ареалах осіле населення непеченізького походження²¹.

Євгеніш Кухарський та Мар'ян Левицький, а згодом Стефан Кучинський вважали, що до початку XI ст. правобережжям Дніпра повністю володіли печеніги, а вплив східних слов'ян тут не було. Перші двоє авторів навіть стверджували, що у печенігів тут виникла могутня держава. Визнаючи перебільшення тут печенізького фактору, недооцінювати його теж не варто. Печеніги, дійсно, мали серйозні позиції у другій половині X ст. в усій долинній частині краю, а про їх побутування свідчить поширеність тюркської (утім і печенізької) топоніміки навіть на території Малої Польщі²². До цього додамо, що відомий фахівець з історії номадів Герман Федоров-Давидов вважав, що у печенігів дійсно в першій половині XI ст. вже з'явилися певні ознаки ранньофеодальної держави²³.

¹⁸ Головка О. Б. Літописна Берладь на кордоні землеробської та кочівницької цивілізацій Центрально-Східної Європи // Хазарський альманах. – Київ; Харків, 2009. – Вип. 8. – С. 147–170.

¹⁹ Князький І. О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX – середина XIII вв.) – Коломна, 1997. – С. 89.

²⁰ Іванов В. Етнокультурна карта Євразійського степу за часів Ахмеда ібн-Фадлана // Східний світ. – 1997. – № 6–7: До сторіччя А. П. Ковалівського. – С. 86–97.

²¹ Бубенок О. Б. До питання про кореляцію соціальних, етнічних та господарських факторів в кочових суспільствах Євразії та Північної Африки // Східний світ. – 2002. – № 2. – С. 135.

²² Kucharski E., Lewicki M. Rzesza pieczyńska a stosunki polsko-ruskie w X a XII wieku // Księga referatów II Międzynarodowego Zjazdu Sławistów. Sekcja III–IV. – Warszawa, 1934. – S. 44–48; Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1964 – S. 42–45; пор.: Dąbrowski K., Nadgrodska-Majchrzyk T., Trzyjarski E. Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. – Warszawa, 1975. – S. 615–616; Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. – S. 42–43; Kollinger K. Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025). – Wrocław, 2014. – S. 393–400.

²³ Федоров-Давидов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – Москва, 1966. – С.219.

Зазначимо, що Константин Багрянородний звертав особливу увагу на значення для Візантії добрих відносин з печенігами, “військова міць яких може бути використана і проти росів, і проти угорців, а також проти хозарів і болгарів”²⁴.

За правління київського князя Святослава Ігоревича (962–972) спостерігається зростання зовнішньополітичної активності Русі. Одним з напрямків військової діяльності князя стали басейни р. Дон і Волги. У літературі неодноразово розглядалася історія східного походу князя Святослава Ігоревича наприкінці 60-х років X ст., внаслідок якого Хазарський каганат як держава припинив існування і склалася якісно нова ситуація у південній частині східноєвропейського ареалу²⁵. Проте не всі питання цього походу докладно вивчені, а деякі “аксіоми” потребують певного перегляду.

Зокрема, викликає сумнів поширена думка про знищення великої Хозарської держави внаслідок лише однієї, нехай і масштабної та вкрай вдалої, військової акції. І тут у перспективі глибшого розуміння проблеми плідним видається урахування наслідків постійних війн хозарів з безпосередніми сусідами, перш за все огузами. Щодо цього, на наш погляд, дуже цікавим виглядає припущення Анатолій Новосельцева на підставі аналізу східних джерел, що союзниками князя Святослава проти каганату були огузькі орди²⁶.

На межі IX–X ст. огузи мешкали на схід від Нижньої Волги у північно-східному Прикаспії і знаходилися під патронатом Хозарського каганату²⁷. Відомий арабський мандрівник Ахмед ібн-Фадлан, секретар посольства аббасидського халіфа ал-Мухтадіра до волзьких булгарів, розповідаючи про свою подорож біля 921–922 рр. територією Східної Європи, відзначає, що він та його супутники потрапили до країни огузів зразу ж після переходу через плато Устюрт (район між Прикаспієм та Приараллєм)²⁸. У середині X ст., судячи з свідчень Константина Багрянородного, огузи вийшли з-під контролю хозарів і розпочали разом з волзькими булгарами тривалу війну з ними за повну незалежність²⁹. У цей час огузькі племена, вірогідно, почали пересуватися на захід, де райони їх перебування наблизилися до східних “фем” печенігів, описаних у згаданому грецькому авторі³⁰.

Відзначаючи ворожість стосунків печенігів з огузами в другій половині X ст., особливо загострених в міру просування останніх через Волгу та Дон наприкінці того ж століття, зазначимо, що певна етнічна та культурно-господарська спорідненість уже тоді створювала умови для протилежних процесів, а саме – поступового зближення, і, навіть, злиття деяких печенізьких та огузьких угруповань³¹. Пізніше, у другій половині XI ст., ці процеси (після сходу

²⁴ Литаврин Г. Г. Предисловие // Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 29.

²⁵ Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. – Москва, 1982. – С. 99–101; Калинина Т. М. Сведения ибн Хаукаля о походах времен Святослава // Древнейшие государства на территории СССР. 1975 г. – Москва, 1976. – С. 90–101; Гадло А. В. Восточный поход Святослава (К вопросу о начале Тмутараканского княжества) // Проблемы истории феодальной России. – Ленинград, 1971. – С. 60–68 (та ін.).

²⁶ Новосельцев А. П. Хазарское государство... – С. 224–226.

²⁷ Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. // Киевские университетские известия. – Киев, 1883. – Июль. – С. 147.

²⁸ Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956. – С. 24, 97–98, 125–129.

²⁹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 29, 51; Новосельцев А. П. Хазарское государство... – С. 226.

³⁰ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 51.

³¹ Плетнева С. А. Половцы. – Москва, 1990. – С. 17–18.

печенігів з головних ролей на теренах причорноморських степів і посилення тиску половців на інші кочівницькі формування) стануть провідними у взаєминах степовиків – суперників половців, що вже в XII ст. призведе до поступового формування “Чорноклобуцького об’єднання”³².

Від самого початку правління у Києві Володимира Святославича спостерігається чималий інтерес його адміністрації до ведення активної південної політики. Специфіка викладу фактів з історії Русі X ст. в “Повісті временних літ”, значне місце у ній фольклорних сюжетів часом призводить до не зовсім коректного їх сприйняття. Ще Борис Греков, наприклад, відзначав неправильність розуміння діяльності князя Святослава Ігоревича, якого часом подають дружинним вождем, схильним до військових авантур³³. Таке тлумачення обумовило легендарні розповіді про неї у літописі. Аналогічна картина спостерігається і в описах правління Володимира Святославовича, оскільки на розуміння істотно впливає гіперболізація в давньоруських історичних і релігійних наративах місця християнізації в житті київського володаря.

Оскільки про взаємини з печенігами на початку 80-х років X ст. практично немає інформації в джерелах, варто звернути увагу, перш за все, на деякі факти попереднього часу. Історики внаслідок певної екзотичності сюжету постійно пишуть про безпосередні обставини загибелі князя Святослава на дніпровських порогах в 972 р., які показують у діаметральному ракурсі Русь та її суперників. Фольклорна розповідь про вбивство Святослава Ігоревича, яке вчинив хан Куря³⁴, стає основою для створення уявлення про жорстке протистояння слов’ян із зухвалими кочівниками – печенігами – і коварними візантійцями, які, на думку багатьох авторів, підштовхнули степовиків до нападу на руську дружину під час її переходу через дніпровські пороги. Варто зазначити, що печеніги разом з угорцями були союзниками Святослава під час його балканської кампанії. Їх, за свідченням Іоана Скіліци, вщент розбили війська патрікія Іоана Алакаса³⁵. Зазначимо, що в літературі майже не зауваженим залишився інший аспект загибелі Святослава – відсутність допомоги з Києва. Там однозначно знали про повернення князя додому, але ні Свенельд, ні Ярополк не зробили нічого, аби допомогти руському загонові повернутися додому. Не виключена вірогідність того, що зазначені особи не хотіли повернення Святослава Ігоревича, тобто їх дії, фактично, носили риси банальної зради підданих.

За правління у Києві князя Ярополка Святославовича (970–978) між Руссю і кочівниками продовжували підтримуватися взаємини, причому, часом не тільки ворожі. Зокрема, відомо, що в час жорсткого протистояння Ярополка з братом Володимиром радник першого Варяжко пропонував своєму володареві

³² *Расовский Д.* О роли черных клобуков в истории древней Руси // *Seminarium Kondakovianum*. – Prague, 1927. – Т. 1. – С. 91–109; *Бубенок О. Б.* Следы исчезнувших торков Северного Причерноморья // *Східний світ*. – 2014. – № 1. – С. 13–25; *Його ж.* Проблема черных клобуков в восточноевропейской историографии от XVIII в. до наших дней // *Східний світ*. – 2014. – № 4. – С. 45–64.

³³ *Греков Б. Д.* Киевская Русь. – Москва, 1953. – С. 459, 460, 466. Пор.: *Бахрушин С. В.* “Держава Рюриковичей” // *Вестник древней*

истории. – Москва, 1938. – Вып. 2(3). – С. 91–96.

³⁴ *Козлов С. А.* “Святославида”, или что общего у князя Святослава Игоревича с “героями песнопевца Гомера” // *Петербургские славянские и балканские исследования*. – Санкт-Петербург, 2016. – Вып. 6. – С. 82–99.

³⁵ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum / Rec. I. Thurn.* – Berolini, Novi Eboraci, 1973. – P. 288.14–290.66. Російськомовний переклад відповідного уривка див.: *Лев Диакон.* *История / Перевод Копыленко.* Приложения. – Москва, 1978. – С. 122–123.

шукати підтримки печенігів³⁶. Не переривалися після загибелі князя Святослава контакти офіційного Києва і з візантіянами, що є свідченням існування за часів Ярополка нормальних стосунків з Імперією. Причиною цьому була потреба у тісній міждержавній взаємодії. Після смерті імператора Іоана Цимісхія (976) новий василевс прагнув отримати допомогу русів³⁷. У цей же час володарі Дунайської Болгарії намагаються використати печенігів для боротьби з візантіянами³⁸.

На початку правління Володимира Святославовича добрі (можна навіть говорити про довірливі³⁹) стосунки з Візантією зберігалися. На користь цього свідчить епізод з відісланням до Царгороду варягів – союзників нового київського князя, з приводу чого між володарями Русі і Візантії велося листування⁴⁰.

За умов складної політичної кризи в Імперії на початку 80-х років X ст. царгородська адміністрація не мала можливості якимось впливати на ситуацію у Північному Причорномор'ї, яке тоді привертає увагу київського двору. Саме в першій половині 80-х років X ст. Київ проникає до басейну Сіверського Дінця та східної частини Причорномор'я. Внаслідок цих подій відбувається формування анклавів східних слов'ян на Тамані і в Східному Криму – Тмутараканського князівства⁴¹.

У той час торки, як і за Святослава, залишалися союзниками Русі. Під 6493 р. літопису повідомляє: “Иде Володимер на Болгары с Добрынею с воем своим в лодьях, а Торки берегом приведе на коних и победи Болгары”⁴². Серед істориків існує думка, що князь Володимир воював тоді з Дунайською Болгарією⁴³. В літературі після Бориса Грекова поширилося також уявлення, що київський князь Володимир Святославович воював не проти дунайських, а волзьких булгар⁴⁴. Зокрема, таку ж думку поділяли Михайло Артамонов, Володимир Пашуто і Світлана Плетньова⁴⁵. А. Новосельцев висловив припущення про похід князя Володимира Святославовича проти булгар Північного Причорномор'я, а С. О. Ромашов

³⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб. 78.

³⁷ Роменський О. Візантійське посольство до Ярополка Святославовича у світлі міжнародної політики Русі 70-х років X ст. // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2016. – Вип. 10: Святій Володимир Великий 1015–2015 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 59–68. Висловлюю щире подяку Олександрові Роменському за можливість ознайомитися зі статтею в рукописі.

³⁸ Божилев І. България и печенизите (896–1018 г.) // Исторически преглед. – 1973. – № 2. – С. 59–62.

³⁹ Кауркин Р. В. Внешнеполитические планы князя Владимира и введение христианства на Руси // Исторический формат. – 2016. – № 2. – С. 11.

⁴⁰ Лаврентьевская летопись. – Стб. 79.

⁴¹ Войтович Л. В. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. // Хазарський альманах. – Київ; Харьков, 2007. – Т. 6. – С. 65–77; Мозгаричев Ю. О “Крымской Хазарии” в XI–XII вв. // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 49–58; Головка О. Б. Північне Причорномор'я і Приазов'я в політичному та економічному розвитку

Русі (IX – середина XIII ст.) // Український історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 31–34, 38–39; Роменський А. А. В поисках Хазарии Иоанна Скилицы: К дискуссии о походе Варды Монга и Сфенга в 2016 г. // Хазарський альманах. – Москва, 2016. – Т. 14. – С. 206–213.

⁴² Лаврентьевская летопись. – Стб. 84; Новосельцев А. П. Хазарское государство... – С. 227.

⁴³ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С. 302–303. Такий же погляд поділяють й інші автори. Див., наприклад: Сахаров А. Н. Крещение Руси и борьба Киева за церковно-политический суверенитет // Владимир Святой и крещение Руси. Материалы Международной научной конференции. Киев, 26–27 июля 2013 г. – Киев, 2014. – С. 7; Кауркин Р. В. Внешнеполитические планы князя Владимира и введение христианства на Руси. – С. 12.

⁴⁴ Греков В. Д. Волжские болгары в IX–X вв. // Исторические записки. – Ленинград, 1945. – Т. 14. – С. 13.

⁴⁵ Артамонов М. И. История хазар. – С. 434; Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси. – Москва, 1968. – С. 97; Плетнева С. А. Половцы. – С. 23 (та ін.).

уточнив питання про місце тодішнього проживання болгар, вважаючи, регіоном їх розселення Східне Приазов'я⁴⁶. Аргументом щодо походу саме проти болгар Приазов'я є те, що в наступній статті під 6494 р. розповідаючи про посланців від болгар Поволжя, прибулих до Києва, літописець протиставляє їх попереднім болгарам, відзначаючи, що останні були мусульманами ("Болгары веры Бехъмиче")⁴⁷.

На користь погляду про похід до Приазов'я додатково свідчить контроль торків на той час над землями на нижньому Доні поряд з територією приазовських болгар⁴⁸ й те, що напередодні походу князь Володимир розбив радимичів, які мешкали у Середньому Придонні⁴⁹. О.О.Тортика писав про зазначених болгар (чорні болгары) в східній частині Північного Приазов'я, примкнулій до нижнього Дону. Північним кордоном володінь болгар була нижня частина течії Сіверського Дінця, а західна межа доходила до р. Молочної⁵⁰. Після ліквідації Хазарського каганату об'єднання болгар Приазов'я на певний час стало незалежним і в 965 р. спостерігається ймовірна спроба русів і торків підкорити їх.

Конфлікт з чорними болгарами не призвів до встановлення тривалого контролю Київської держави над цим населенням. Саме це і призвело до творення фольклорної розповіді про пораду Добрині князю Володимиру не воювати проти людей в чоботах, оскільки такі не будуть платити данини ("...реч Добрыня Володимеру: "Съглядах колодник. Иже суть вси в сапозех, дани нам не даяти. Поидем искачь лапотников..."⁵¹). О. Бубенок на підставі відсутності у літописному тексті після 985 р. відомостей про чорних болгар приймає їх підкорення торками⁵².

Про різке загострення відносин Русі і печенігів є декілька згадок у "Повісті временних літ". З приводу цих свідчень необхідно відзначити, що вона в інтерпретації літописця початку XII ст. набула специфічного відображення. Насамперед необхідно відзначити літописну інформацію про конфлікт печенігів з Руссю як досить коротку і з неповним переказом перебігу взаємин слов'ян з кочівниками. Історію русько-печенізьких зіткнень часів Володимира Святославича часто розпочинають від 988 або 989 р.⁵³, проте є підстави відносити її до ранішого часу. Однозначно, як і розповідь про розіслання синів до різних регіонів, звістка про печенізьку війну і будівництво фортифікацій на півдні є узагальнюючою і стосується подій, які відбувалися упродовж декількох років. "...и реч Володимер: "Се не добро еже мал город около Киева" и нача ставити городы по Десне и по Востри и по Трубешеве и по Суле и по Стутне и поча рубати муже лучшиє от Словен и от Кривичь и от Чюди и от Вятичь и от сих на сели гради. Бе бо рать от Печенег и воюяся с ними и одолая им"⁵⁴. Інформація про окремі епізоди протистояння стосується, на нашу думку, не тільки тих років, під якими записано самі події, а на виникнення цього наративу немало

⁴⁶ Новосельцев А. Н. Хазарское государство... – С. 227; Ромашов С. А. Где находилась Черная Болгария? // Восточная Европа в древности и средневековье: Спорные проблемы истории. – Москва, 1993. – С. 66–68.

⁴⁷ Лаврентьевская летопись. – Стб. 84.

⁴⁸ Головкин О. Б. Торки в истории причорноморских степей (IX – XII ст.) // Etymon. До 80-річчя академіка О. Прицака. – Київ, 2001 (Східний світ. – 1999. – № 1–2). – С. 113–114.

⁴⁹ Лаврентьевская летопись. – Стб. 83–84.

⁵⁰ Тортика А. А. "Черная Булгария" трактата Константина Багрянородного "Об

управлении империей" и "черные болгары" "Повести временных лет": проблемы локализации // Дриновский збірник. – Харків; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 30.

⁵¹ Лаврентьевская летопись. – Ст. 84.

⁵² Бубенок О. Б. Ранні торки в степах Північного Приазов'я // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 3. – С. 41–43.

⁵³ Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. – Москва, 1967. – С. 28.

⁵⁴ Лаврентьевская летопись. – Стб.121.

вплинула фольклорна складова – розповіді про виникнення міста Переяславля, дружинника Кожум'яку, оборону Білгорода⁵⁵.

Розглядаючи тему взаємин Русі з кочовиками в історичній ретроспективі, необхідно зазначити, що печеніги, в порівнянні з половцями, які завоюють Північне Причорномор'є в середині XI ст., більше орієнтувалися на контроль Правобережжя, що, без сумніву, виходило з тиску на них торків, які вже на початку XI ст. фактично зайняли більшу частину Лівобережжя. Наприкінці ж X ст., під час різкої конфронтації Русі з печенігами, останні на Правобережжі, фактично, контролювали всю степову і лісостепову смугу від Дніпра до Карпат.

У складних для Києва подіях першої третини XI ст. за умов міжкнязівських конфліктів печеніги не зуміли домогтися якоїсь переваги, а в 30-х роках XI ст. взагалі зникли з політичного обр'ю Східної Європи як потужна політико-мілітарна сила. Є підстави погодитися з думкою, яку свого часу висловив Володимир Пархоменко, що в останньому десятилітті X ст. князь Володимир не тільки будував укріплення на південному рубежі держави, а й вів досить активні бойові дії з печенігами⁵⁶. У 997 р. невдачею завершилася облога степовиками Білгорода⁵⁷. Про події початку XI ст. інформація в "Повісті временних літ" не збереглася, але є цікаві повідомлення в пізньому Ніконовському літопису. Зокрема, під 1001 р. він повідомляє про перемогу Русі над печенігами, знищення при цьому значної кількості кочовиків, а в 1004 р. про чергову невдачу степовиків під Білгородом, після чого ті вимушені були відступити на південь⁵⁸. У цей же час печеніги, на нашу думку, зазнали також ряду невдач від торків, які саме наприкінці X ст., фактично, оволоділи всім Лівобережжям⁵⁹.

У 1008 р. Київ відвідав авторитетний католицький місіонер Бруно Кверфуртський, який упродовж місяця гостював у князя Володимира. Головною метою подорожі Бруно до Східної Європи було проведення християнської місії у печенігів. У степу Бруно зустрівся з представниками печенізької знаті, від імені київського князя провів переговори, уклад договір між ворогуючими сторонами⁶⁰.

Розповідаючи у листі до германського короля Генріха II про подорож на Русь і до печенігів, Бруно Кверфуртський спеціально звернув увагу на скарги печенізьких ханів з приводу постійної загрози від Русі. Свого часу висловлено сумнів у щирості цієї інформації⁶¹, оскільки, за даними "Повісті временних літ", начебто відомо, що не Русь для печенігів, а печеніги для неї були серйозною загрозою. Зараз є усі підстави дещо скорегувати цей погляд. Дійсно, наприкінці X ст. печеніги вели дуже агресивну політику на півдні Русі, проте, як видається, на початку XI ст. ситуація дещо змінилася не на користь печенігів. Уже йшлося про інформацію Ніконовського літопису щодо тогочасних невдач кочівників у війні з Руссю. На зміну ситуації значний вплив мало також масштабне будівництво оборонних споруд, про яке згадує архієпископ Бруно ("... два дні з військом проводжав мене до крайніх меж своєї держави, які через

⁵⁵ Марченко М. І. Київська Русь у боротьбі з кочовниками до монгольської навали. – Київ, 2012. – С. 53–55.

⁵⁶ Пархоменко В. О. Русь та печеніги. До історії стародавніх зв'язків Русі зі Сходом // Східний світ. – 1999. – № 7–8(1–2). – С. 291.

⁵⁷ Лаврентьевская летопись. – С. 127–129.

⁵⁸ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1862. – Т. 9 – С. 68.

⁵⁹ Головки О. Б. Торки в історії... – С. 114.

⁶⁰ Epistola Brunonis ad Henricum regem / Ed. J. Karwasinska // Monumenta Poloniae Historica. Series nova. – Warszawa, 1973. – Т. 4,3. – Р. 97–106.

⁶¹ Головки А. Б. Политические отношения Руси и Польши в начале XI века // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1981. – Вып. 26. – С. 107.

ворожість кочівників обніс з усіх сторі дуже міцною і вкрай довгою огорожею (duos dies cum exercitu duxit me ipse usque ad regni sui terminum ultimum, quem propter uagum hostem firmissima et longissima sepe undique circumclausit)⁶².

У згаданому листі Бруно згадує лише чотири об'єднання печенігів, хоча в середині X ст., як уже відзначено (див. вище), насправді їх було вісім⁶³. Наприкінці XIX – на початку XX ст. обговорювалося питання про те, до якої частину печенізьких земель ходив Бруно Кверфуртський. Володимир Антонович вважав, що архієпископ відвідав Правобережжя Дніпра⁶⁴. Йому заперечував Василь Ляскоронський, на думку якого Бруно здійснив подорож до району сучасного Переяслава⁶⁵. Дискусія не отримала продовження⁶⁶. Олександр Назаренко привернув увагу до відсутності в листі інформації про переїзд Дніпра як аргументу за мандрівку до правобережних печенігів⁶⁷. Співставлення листа місіонера й інформації Константина Багрянородного дає підставу думати про першу “фему”, яку відвідав Бруно, була “фема” Харавої у басейні річки Рось. О. Прицак висловив цікаву думку, що в X – на початку XI ст. саме в Поросці знаходився центр печенізьких земель⁶⁸. Втрата Поросся у перших десятиліттях XI ст. призвела до кардинального зламу в житті печенізьких племен, примусила переважну їх частину до переселення на Балкани.

Під час перебування в Східній Європі, крім місіонерських справ, Бруно Кверфуртський виконував, фактично, й дипломатичні функції⁶⁹. Він, зокрема, познайомився з одним із синів князя Володимира, який після укладення русько-печенізького миру деякий час перебував заручником серед степовиків⁷⁰. У літературі тривалий час висловлювали думку, що цим сином міг бути Святополк, найстарший з нащадків Володимира, який пізніше не один раз буде використовувати печенізькі орди для вирішення своїх політичних намірів⁷¹. О. Назаренко нещодавно висловив аргументовані заперечення проти такої концепції, заявивши, що Володимир не міг направити до печенігів найстаршого за віком сина: на той час він уже мав уділ у Турові⁷².

На нашу думку, ним міг бути Борис, який, як ми доводимо в ряді публікацій, також мав контакти з печенігами. Саме це пояснює, що пізніше, коли

⁶² Epistola... – P.98.

⁶³ Ibidem. – P. 99. Пор. *Константин Багрянородний. Об управлении империей.* – С. 155–159.

⁶⁴ Антонович В. В. Змиевые валы в Киевской земле // *Киевская старина.* – 1888. – Кн. 3. – С. 360–368.

⁶⁵ Ляскоронский В. К вопросу о местоположении, в пределах южной Руси, района, в котором проповедал епископ Бруно в начале XI века // *Журнал Министерства народного просвещения.* – 1916. – Август. – С. 274–290.

⁶⁶ Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. – Москва, 1972. – С. 89. Див. також: *Коринный Н. Н. Переяславская земля.* – Киев, 1992. – С. 51.

⁶⁷ Назаренко А. В. Западноевропейские источники // *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* – Москва, 1999. – С. 316.

⁶⁸ Прицак О. Печеніги // *Український історик.* – 1970. – № 1–3(25–27). – С. 98.

⁶⁹ Widera B. Brun von Querfurt und Rus-

sland // *Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und völkdemokratischen Länder Europas.* – Berlin, 1959. – Bd. 3. – S. 351–381.

⁷⁰ Epistola... – P. 100.

⁷¹ Ляскоронский В. К вопросу о местоположении... – С. 294; *Zakrzewski S. Bolesław Chrobry-Wielki.* – Lwów; Warszawa; Kraków, 1925. – S. 250; *Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник.* – Москва, 1957. – С. 81; *Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР.* – Москва, 1958. – Т. 62. – С. 218; *Grabski A. F. Bolesław Chrobry.* – Warszawa, 1964. – S. 172–173; *Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в.* – Киев, 1988. – С. 19; *Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron kijowski 1015–1019 // Kwartalnik historyczny.* – 1995. – Nr 3–4. – S. 13.

⁷² Назаренко А. В. Западноевропейские источники. – С. 316.

Києву знову почнуть загрозувати степовики, Володимир Святославович викликав у 1014 р. Бориса з Суздаля, де той був намісником. Київському князеві важливо було укласти терміново мир з кочовиками для того, щоб розв'язати собі руки в умовах підготовки війни з новгородським князем Ярославом. Борис був готовий для виконання такого доручення, оскільки, на нашу думку, наприкінці першого десятиліття перебував серед них як заручник і добре знав печенігів. Таке розуміння подій пояснює причини відсутності в джерелах інформації про якісь зіткнення дружини молодого князя з печенігами влітку 1015 р.⁷³

Перші тринадцять років XI ст., фактично, не висвітлені в літописанні, оскільки згадки "Повісті временних літ" цього часу взяті з князівського пом'яника і фіксують лише дати смерті представників княжої династії⁷⁴. З хроніки Тітмара Мерзебурзького відомо, що в 1013 р. польський князь Болеслав напав і розорив значну частину країни, причому військо саксонців підтримувало його в поході за участю і печенігів. У яких виник конфлікт з воїнами Болеслава, який наказав перебити усіх кочівників⁷⁵. Є підстави думати, що подорож Бруно до печенігів сприяла подальшому встановленню взаємин Польщі зі степовиками.

Як відзначають дослідники, похід польського війська, здійснений у серпні–вересні 1013 р.⁷⁶, насамперед спрямовано на захоплення "Червенських градів"⁷⁷. Але, вірогідно, полякам вдалося зайняти тоді лише Берестя. Значимо, що район "Червенських градів" займав дуже важливе стратегічне становище, через нього проходив один з головних торговельних шляхів із заходу на схід, тут мешкало, поряд з основним східнослов'янським населенням, чимало "лендзян (ляхів)". У попередній період київський князь побудував задля зміцнення кордону Русі з Польщею, а також посилення впливу Києва на Волинь низку фортець-укріплень⁷⁸. Є підстави думати, що кочовики на той час уже розірвали укладений Бруно 1008 р. договір, що дало змогу синові Володимира Борису повернутися зі степу.

Невдача польсько-печенізького походу 1013 р. не призвела ні до повного розриву взаємин Болеслава зі степовиками, ні до послаблення експансіоністських намірів гнезненської адміністрації щодо Русі. Саме в контексті з цією констатацією слід пов'язувати низку наступних важливих подій: шлюб пасинка Володимира Святославовича Святополка з донькою польського князя, заколот Святополка і його духівника єпископа Рейнберна проти київського князя, перебування Святополка при дворі Болеслава після смерті Володимира. Аналіз цих подій виходить поза тему нашої студії⁷⁹, але важливим зараз є те, що на цей час припадає апогей внутрішньополітичної боротьби на Русі.

⁷³ Головка О. З історії міжкнязівської війни 1015–19 рр. на Русі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – Київ, 2000. – С. 46.

⁷⁴ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 152–153.

⁷⁵ Thietmari Chronicon. – L.VI,91. Цит. за: Thietmar von Merseburg. Chronik / Neu übertragen und erläutert von W. Trillmich. – Berlin, 1962. – 516 S.

⁷⁶ Свердлов М. Б. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. // Проблемы международных отноше-

ний. – Ленинград, 1972. – С. 292.

⁷⁷ Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь X–XI вв. – Москва, 1964. – С. 214; Головка О. Б. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Київ, 2002. – Вип. 2. – С. 59–61.

⁷⁸ Łowmiański H. Studia z dziejów wczesnej Słowiańszczyzny // Kwartalnik historyczny. – 1960. – № 3. – S. 751.

⁷⁹ Про це див.: Головка А. Б. Древняя Русь и Польша... – С. 20–24; Його ж. З історії міжкнязівської війни... – С. 38–49.

Найсильніші з нащадків Володимира не тільки прагнули зміцнити свої позиції в окремих землях, а й намагалися позмагатися за столийний Київ. У цій боротьбі наприкінці 10-х років XI ст. загинули муромський князь Гліб, древлянський Святослав, ростовський Борис, турівський Святополк.

Активна колонізація земель на південь від Стугни, що її провадив київський політичний центр за правління нового князя Ярослава Володимировича (1019–1054), побудова нової оборонної лінії на р. Рось на межі 20–30-х років завдали чималого клопоту печенізькій верхівці. У районі річки Рось розміщувалася одна з їх найпотужніших “фем” – Харівой, про яку згадує Константин Багрянородний⁸⁰. З археологічних досліджень відомо, що власне в цьому районі знайдено найбільшу кількість поховальних пам’яток цих кочовиків⁸¹. Саме наступ слов’янської колонізації порушив баланс суспільно-політичного життя кочових орд, що і призвело до останнього потужного наступу степовиків на Русь в 1036 р.

За свідченням “Повісті временних літ”, орди кочовиків прорвалися через прикордонні укріплення й облягли Київ. Вість про це застала князя Ярослава в Новгороді Великому, де він збирав військо для війни з супротивником. В околицях Києва відбулася жорстока битва, під час якої кочовики зазнали нищівної поразки. З цього часу печеніги як потужна політична сила в причорноморських степах, фактично, перестали існувати. Більшість їх перекочували на Балкани, де вони, перейшовши Дунай, створили на тривалий час значну загрозу для володінь Візантійської імперії.

Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

⁸⁰ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 157.

⁸¹ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга. 1888–1902 гг. – Санкт-Петербург, 1908. – 223 с.